

КАПИТЕЛ 5 / CHAPTER 5⁵SOCIAL ADAPTATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN THE
CONTEXT OF THE CHALLENGES OF THE FULL-SCALE WAR OF THE
RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

DOI: 10.30890/2709-2313.2025-41-08-001

Вступ

Проблема вимушеного переселення і пов'язаної з цим процесом адаптації мігрантів до умов нового соціального середовища сягає своїм корінням глибоко в історію людського суспільства. Мірою становлення системи соціального знання ця проблема знайшла віддзеркалення у наукових теоріях, що пропонують пояснення, з одного боку, законів і чинників вимушеної міграції, з іншого – особливостей процесу соціальної адаптації переселенців до нових умов проживання і життєдіяльності.

Кожна держава цивілізованого світу, намагаючись захистити вимушених переселенців від негативного впливу несприятливих обставин життя, розробляє нормативно-правові засади та відомчо-організаційну мережу відповідної діяльності та, за необхідності, вдосконалює їх згідно потреб часу та вимог міжнародного права. Водночас фахівці зазначають, що ситуація з ВПО завжди була більш невизначеною, ніж із біженцями, та менше підлягала впливу з боку міжнародних інституцій, і сьогодні вони, можливо, є найчисленнішою у світі групою соціально незахищених осіб.

Питання соціальної підтримки ВПО віддзеркалені у міжнародному законодавстві і, зокрема, регулюються документом «Переміщені особи», ухваленим Міжнародною федерацією соціальних працівників у 2012 р. [31]. У документі йдеться про те, що «робота з переміщеними особами повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого потенціалу, соціально-

⁵Authors: Borysova Yuliia

Number of characters: 68689

Author's sheets: 1,72

культурних і громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку» [8, с.35].

Ключовим акцентом у системі державної підтримки вимушено переміщених осіб є сприяння їхній соціальній адаптації. У Стратегії державної політики з внутрішнього переміщення до 2025 року конкретизовано п'ять її стратегічних цілей, однією з яких є сприяння адаптації ВПО на новому місці проживання [20]. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року визначає одним з пріоритетів діяльності держави і суспільства підтримку ВПО із залученням різноманітних передбачених законодавством механізмів [19]. Результати останніх емпіричних досліджень, присвячених проблемам адаптації ВПО до нових умов життєдіяльності, продемонстрували, що лише 13,4% з них почуваються повністю інтегрованими в нову громаду; найбільшими викликами для ВПО залишаються: доступ до житла; доступ до медичних послуг; можливості для працевлаштування; соціальна інтеграція у нових громадах [12].

Це свідчить про нагальність подальшого ефективного сприяння соціальній адаптації ВПО до нових умов життєдіяльності спільними зусиллями керівництва громад і їх мешканців, інститутів громадянського суспільства і бізнес-структур.

5.1. Внутрішнє вимушене переміщення як предмет нормативно-правового регулювання

Поняття «внутрішньо переміщена особа» (*internally displaced person*) було залучено до сучасного наукового дискурсу, законодавчого поля, політичних і громадських дискусій порівняно нещодавно – в останні десятиліття ХХ ст. як наслідок нагального міжнародного реагування на потребу захисту переміщених осіб [2]. Більш широке – родове поняття «переміщена особа» (*displaced person*) було введено в науковий обіг американським демографом, який народився у Києві, Є.Кулішером – та стосувалося людей, які внаслідок другої Світової війни були змушені змінити своє місце проживання.

У 1972 р. Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців

включило «осіб, переміщених всередині країни» до Програми допомоги та відновлення для біженців та репатріантів, однак юридичне закріплення статусу в міжнародному праві внутрішньо переміщені особи отримали лише у 1992 р. у рамках мандату, наданого Представнику Генерального секретаря ООН з питань внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, першим правовим документом для забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб вважаються Керівні принципи ООН з внутрішнього переміщення [8, с.23]. Згідно визначенню, запропонованому цим документом, «вимушені переселенці/переселенки в межах своєї країни – люди, яких змусили або зобов'язали втекти або покинути свої будинки чи місця постійного проживання, зокрема в результаті або з метою уникнення збройного конфлікту, масових проявів насильства, порушень прав людини або природних чи техногенних катастроф, та які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів» [34].

Право на вільне пересування в межах та за межами країни визнається у Загальній декларації прав людини. У статті 13 йдеться про те, що «кожна людина має право на свободу пересування і проживання в межах кордонів кожної держави» і «кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи свою країну, а також повертатися до своєї країни» [5].

Принципово важливо проводити розмежування між поняттями і відповідними статусами осіб, які є внутрішньо переміщеними та біженцями. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» внутрішньо переміщену особу визначає як громадянина України, особу без громадянства, іноземця, котрі перебувають на території України на законних підставах та володіють правом проживання на території держави Україна, котру змусили покинути чи залишити власне місце проживання з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, всебічного порушення прав людини, окупації території, широкомасштабного прояву насильства [16].

Згідно Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» і на відміну від ВПО, біженець, побоюючись стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності,

громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи чи політичних переконань «перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватись захистом цієї країни, або не бажає користуватись цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутись до неї внаслідок зазначених побоювань» [15]. Таким чином особи, які отримали статус біженців в Україні, не є її громадянами і, знаходячись за межами країни свого постійного перебування, не можуть або не хочуть користуватися її захистом.

Експертний аналіз діючих на місцевому рівні нормативно-правових актів, цільових соціальних програм з підтримки ВПО у приймаючих громадах свідчить про наявність окремих випадків некоректного використання понять для позначення статусу ВПО, зокрема: ототожнення внутрішньо переміщених осіб і біженців; використання щодо ВПО позначень «тимчасово переселені громадяни», «переміщені з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції»; «внутрішньо переміщені з тимчасово окупованої території в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим і м. Севастополі» [4]. Слід зазначити, що вимушене переміщення громадян в межах України і за її межі, спричинене війною РФ проти України, відбувається не тільки у зв'язку з окупацією частини території нашої країни і веденням бойових дій, але й з періодичними обстрілами практично всієї території.

Основою регулювання питань соціального захисту ВПО в Україні на сьогодні є норми міжнародного права і вітчизняне законодавство, в першу чергу Закони України «Про захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про соціальні послуги», Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року, інші нормативно-правові акти, акти місцевих органів влади і органів місцевого самоврядування, програми соціально-економічного розвитку громад, які покликані утворювати цілісний комплекс соціально-економічних і правових гарантій із забезпечення реалізації права

переселенців та їх сімей на нормальні умови існування та задоволення соціальних потреб в процесі та після переміщення. Ключовими аспектами вдосконалення цієї діяльності є конкретизація правового і соціального статусу ВПО на рівні приймаючих громад (там, де він є невизначеним або обмеженим у порівнянні з корінними мешканцями), а також розширення кількості і змісту заходів з їх соціальної підтримки в тих територіальних громадах, де питанням сприяння соціальній адаптації ВПО приділено недостатньо уваги.

5.2. Внутрішнє переміщення як вид вимушеної міграції

Попередньо внутрішнє переміщення розглядалося в науковій літературі через категорію «міграція». Це поняття у другій половині XIX ст. запропонував Ернст Равенштейн – англійський економіст німецького походження; він також сформулював десять загальних правил, що претендували на вичерпне пояснення закономірностей міграції. Зокрема, ним було зазначено, що основна причина великих переміщень населення – кращі економічні умови в іншій місцевості, ніж у тій, де проживає людина; масштаби міграції скорочуються зі збільшенням відстані; міграція населення двостороння та інше.

Ідеї Е.Равенштейна було розвинуто у послідовних наукових теоріях, серед яких економетрична модель, запропонована Евереттом Лі в 1966 році [26]. Як і його попередник, Е.Лі звернув увагу на те, що особистість реалізує намір міграції під впливом цілого ряду факторів, які мають відношення до місця її перебування і потенційного призначення: територіальна дистанційованість, характерні особливості міграційної і мовної політики, наявність або відсутність родичів за місцем призначення та ін. Кожна країна має певні характерні особливості, що сприяють утриманню осіб на даній території – чинники тяжіння та, навпаки, характеристики, що виступають чинниками виштовхування. Міграційна модель Еверетта Лі враховує практично всі обставини, що впливають на мігранта (економічні, політичні, соціальні, культурні, природні). Для вченого міграція є балансом впливу чинників, що притягують та виштовхують людину у її

стосунках з новим соціальним середовищем.

Проектуючи основні положення зазначеної теорії до ситуації в Україні, варто відзначити, що для мешканців Східного регіону нашої держави основними виштовхуючими факторами варто визнати активні військові дії. При цьому, здійснюючи переміщення, особи орієнтувалися на притягуючі фактори, до яких варто віднести:

- територіальну близькість до місця попереднього проживання;
- мову в регіоні призначення;
- наявність великих адміністративних центрів з добре розвиненою інфраструктурою;
- проживання у новому регіоні друзів, родичів, знайомих;
- попередній досвід осіб, що вже обирали конкретний регіон, населений пункт в якості місця призначення.

Негативними факторами впливу на прийняття рішення могли слугувати:

- критичний брак вичерпної інформації;
- високі транспортні витрати;
- наявність та поширеність негативних стереотипів [27].

На сьогоднішній день в науковій літературі немає єдності у визначенні поняття «внутрішньо переміщена особа», тому проведемо аналіз його тлумачень вітчизняними науковцями.

Ю.С. Паніна та М.В. Менджул внутрішньо переміщеними особами вважають осіб, які постійно проживали на території України (до цієї категорії віднесено також осіб без громадянства та іноземців) та були вимушені залишити власне місце постійного проживання та здійснили переселення по території України через реальну загрозу для власного життя, здоров'я, масові житлові руйнації, ситуацію надзвичайного характеру, обумовлену природою чи техногенним фактором [10].

Л.Р.Наливайко визначає внутрішньо переміщену особу як «громадянина України, а також особу без громадянства, що перебувають на території України, володіючи правом на постійне проживання, будучи змушеним залишити власне

місце проживання та переміститися в межах держави через страх стати жертвою ймовірних переслідувань, відсутність належної можливості у повному обсязі користуватися гарантованим чинним законодавством захистом власного місця проживання, існування загрози для власного життя чи життя членів родини; страх відчуття над собою чи членами сім'ї наслідків насилля; збройних сутичок на релігійній, етнічній, чи іншій основі; в наслідок катастроф техногенного чи природного характеру» [11].

М.М. Сірант під внутрішньо переміщеними особами вбачає людину чи групу людей, що покинули власну домівку з метою порятунку від активних бойових дій, масового порушення прав людини та всебічного прояву насильства. До основних причин внутрішнього переселення громадян авторка відносить: збройний конфлікт, масове порушення прав людини, насилля різного роду [23].

Н.С. Ісаєва відзначає внутрішньо переміщених осіб як таких, що покинули місце свого постійного проживання в рамках державних кордонів через вплив чи загрозу масованого збройного конфлікту на основі релігійних, етнічних, гендерних чи політичних розбіжностей, епідемій, катастроф, стихійного або техногенного лиха [6].

Багато внутрішньо переміщених осіб знаходиться у скрутних обставинах протягом років або навіть десятиліть, що породжує термін «затяжне / тривале внутрішнє переміщення», який зазвичай відноситься до тих випадків, в яких прогрес у напрямку довгострокового рішення дуже повільний або взагалі припинився [21]. На жаль, у світі на сьогодні накопичений величезний досвід, пов'язаний з проблемами затяжного внутрішнього переміщення і міграції, за яких ймовірність повернення на місце попереднього проживання стає мінімальною (Бурунді, Колумбія, Грузія, Сербія, Судан, Уганда, Україна). В умовах збільшення тривалості перебування у статусі ВПО проблеми представників цієї соціальної групи можуть накопичуватися, що підвищує їх уразливість та ризик маргіналізації й, відповідно, ускладнює їх розв'язання людиною – самотійно або навіть за сприяння фахівців.

Таким чином, в науковому дискурсі наявні різні визначення категорії

«внутрішньо переміщена особа». Окреслюючи широкий їх спектр вважаємо за потрібне зазначити, що сам термін «внутрішньо переміщена особа», який, зокрема, пропонується діючим в Україні законодавством та міжнародним правом, не охоплює такий важливий аспект становища цієї соціальної групи, як вимушеність зміни місця проживання. Отже більш влучним є поняття «вимушено внутрішньо переміщена особа», яке вказує на прийняття рішення щодо переміщення в межах кордонів країни внаслідок його безальтернативності, тобто дії під тиском обставин, з не залежних від особи причин.

5.3. Захист прав і сприяння соціальній адаптації ВПО

Першим міжнародним нормативно-правовим документом, який закріпив юридичний статус внутрішньо переміщених осіб та передбачив рекомендації щодо захисту їх прав, стало доручення Генеральної Асамблеї ООН та Комісії з прав людини під назвою «Керівні принципи з питань внутрішньо переміщених осіб, які регулюють вимушене переміщення осіб в середині країни», офіційно представлені ООН у 1998 році (ратифіковано Україною 17.04.1998). Йому передувала ціла низка документів, що присвячені захисту цивільного населення і прав військових під час збройних конфліктів, зокрема IV Женевська конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 року (дата набрання чинності для України 03.01.1955); зокрема положення частини II цієї конвенції «стосуються всього населення країн, які перебувають у конфлікті ... і спрямовані на полегшення страждань, спричинених війною» [9].

У 2012 р. Міжнародною федерацією соціальних працівників було затверджено документ під назвою «Переміщені особи». Його положення спрямовані на сприяння формуванню в вимушено переміщених осіб стійкості і незалежності, на відновлення їх виробничого потенціалу, соціально-культурних зв'язків, включення у громади з метою реалізації особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку» [31]. Метою соціальної роботи в таких випадках є сприяння незалежності та розвитку

громад, а не їх виживання. Відповідно, послуги для ВПО повинні бути колективними та системними, а не фрагментарними, і надаватися у вигляді разових послуг від приватних осіб.

У ч. 1 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» закріплено перелік прав переселенців, реалізація яких створює об'єктивні передумови для їх успішної соціальної адаптації на новому місці перебування. Це, зокрема:

- безпечні умови життя і здоров'я;
- створення належних умов для їх постійного чи тимчасового проживання;
- забезпечення ... можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено);
- забезпечення лікарськими засобами у випадках і в порядку, визначених законодавством;
- надання необхідної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я;
- улаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;
- отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;
- безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання в усіх видах громадського транспорту в разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;
- отримання гуманітарної та благодійної допомоги;
- інші права, визначені Конституцією й законами України [16].

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту внутрішньо переміщених осіб», який був прийнятий у 2021 році, розширив перелік видів соціальної допомоги, яку можуть отримати ВПО, та покращив механізми надання цієї допомоги.

Залежно від віку, стану здоров'я, сімейного та соціально-професійного статусу особи-переселенця її права та обов'язки, включно із додатковими

заходами соціального захисту, регулюватимуться також законами України «Про охорону здоров'я», «Про працю», «Про зайнятість», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про освіту», «Про соціальний захист населення», «Про соціальні послуги» та ін.

На розвиток положень зазначених законодавчих актів Кабінетом Міністрів України було прийнято цілу низку Постанов, зокрема «Про облік внутрішньо переміщених осіб», «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг», «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам», «Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам», «Про затвердження Порядку здійснення верифікації та моніторингу достовірності інформації, поданої фізичними особами для нарахування та отримання соціальних виплат, пільг, субсидій, пенсій, заробітної плати, інших виплат, що здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів Пенсійного фонду України, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування», «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення»; «Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб», «Деякі питання забезпечення громадян доступним житлом», «Деякі питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України», «Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» та інші.

В Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року акцентовано важливість сприяння адаптації внутрішньо переміщених осіб та ефективного реагування на нові виклики; раціональне використання ресурсів громад і бюджетів усіх рівнів, а також підтримка осіб, які

мають намір повернутися до покинутого місця проживання. Метою Стратегії є «зменшення впливу негативних наслідків внутрішнього переміщення, зумовленого збройною агресією проти України, на громадян України ... шляхом запровадження комплексних та дієвих механізмів державного реагування на виклики, які виникають з моменту прийняття особою рішення про переміщення, в ході її соціальної адаптації та інтеграції в приймаючий громаді, а також у разі добровільного повернення особи до покинутого місця проживання та її реінтеграції» [20]. Стратегія є рамковим документом, що означає важливість для її реалізації розроблення і впровадження окремих програм і нормативних положень. Відповідна діяльність вже відбувається, про що свідчить, зокрема, прийняття Закону України, що передбачає компенсацію за пошкоджену та знищену нерухомість внаслідок збройної агресії РФ проти України, а також Постанов Кабінету Міністрів України № 248, № 264 та № 237 та інших.

Постановою №248 затверджено Порядок, яким визначено можливість в рамках експериментального проєкту надання в закладах охорони здоров'я, які належать до сфери управління Мінсоцполітики, низки соціальних послуг особам похилого віку, особам з інвалідністю з числа ВПО, які перебувають у складних життєвих обставинах. Серед таких соціальних послуг – надання притулку на термін до шести місяців, підтримане проживання, догляд стаціонарний та послуга соціальної адаптації. У продовження зазначеної ініціативи вже у 2024 році Кабінетом Міністрів ухвалено Постанову № 888, яка передбачає надання ВПО похилого віку та / або з інвалідністю соціальних послуг стаціонарного догляду, підтриманого проживання за принципом «гроші ходять за людиною».

Постановами №264 та №237 було оновлено систему державних послуг у сфері зайнятості. Зокрема, передбачене введення посад кар'єрних радників (співробітників центру зайнятості, які надають соціальні послуги особам, які шукають роботу, зареєстрованим безробітним, здійснюють їх супроводження та консультування з метою їх подальшого працевлаштування), а також здійснення заходів сприяння зайнятості ВПО [17].

Крім того, на місцевому рівні сприяння соціальній адаптації ВПО

здійснюється відповідно до положень нормативно-правових актів, що затверджують регіональні і місцеві органи влади і органи місцевого самоврядування, та передбачає реалізацію місцевих цільових програм соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. Такі повноваження визначені статтями 26, 27, 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; до місцевих цільових програми, які передбачають надання матеріальної допомоги або соціальних послуг, зазвичай розробляються положення, які визначають порядок реалізації програм, перелік окремих категорій громадян, що можуть отримати соціальну підтримку на рівні громади [4].

Повнота охоплення ВПО заходами сприяння адаптації на місцевому і регіональному рівнях періодично стає предметом оцінки незалежних експертів. Зокрема, дані аналітичного центру FAMA, отримані в рамках програми «Єднання заради дії» (реалізується IREX за підтримки Support Stabilization Services, Державного департаменту США) з використанням методу експертних опитувань у період з грудня по березень 2023 року, (цільова аудиторія – представники виконавчих органів місцевого самоврядування, які опікуються питаннями ВПО в цільових громадах, n=44) продемонстрували, що лише у семи громадах зі всіх, що було охоплено аналізом, соціальна підтримка ВПО є предметом орієнтованих саме на них програм; наприклад, на Дніпропетровщині затверджено Комплексну програму підтримки внутрішньо переміщених осіб на 2022–2026 рр.

В більшості громад питання сприяння соціальній адаптації ВПО включено – в тому чи іншому ступені – у інші, загальніші програми та місцеві нормативно-правові акти. Деякі місцеві цільові програми містять розгалужений комплекс заходів щодо матеріальної, соціальної, психологічної підтримки переселенців (Кам'янська, Дніпровська, Ужгородська, Полтавська територіальні громади). Натомість більшість прийнятих у громадах програм містять лише один-два заходи з підтримки ВПО, наприклад, звільнення від оплати вартості адміністративної послуги, надання продуктових наборів та індивідуальних засобів особистої гігієни, виділення коштів на придбання житла внутрішньо

переміщеним особам, надання одноразової матеріальної допомоги внутрішньо переміщеним особам [4].

Як показали результати експертних опитувань, найбільш затребувані послуги серед ВПО – натуральна допомога (продукти харчування, одяг, гігієнічні засоби тощо), тимчасове розміщення та допомога з пошуком житла, адресна матеріальна допомога (зокрема відшкодування витрат на лікування), психологічні консультації, стаціонарний догляд і догляд вдома (для переселенців похилого віку та осіб з інвалідністю), відновлення документів, консультації інформаційного центру та допомога з працевлаштуванням [4].

Практично у всіх обстежених громадах створено спеціалізовані утворення для роботи із ВПО, однак менш ніж в половині випадків – це ради ВПО, в інших – громадські організації, благодійні фонди, хаби, центри підтримки переселенців.

Аналіз цільових програм та нормативно-правових актів територіальних громад дозволив встановити цілу низку недоліків, які обмежують права ВПО. Серед порушень прав ВПО на належну підтримку з боку держави на рівні приймаючих громад:

- обмеження у правах тих ВПО, які не внесені до Реєстру територіальної громади;
- обмеження участі ВПО у здійсненні місцевого самоврядування (участь у загальних зборах, громадських слуханнях, внесення місцевої ініціативи тощо);
- відсутність у статутах окремих громад, визначення ознак за якими встановлюється приналежність до членів територіальної громади;
- залежність права ВПО на підтримку з боку громади від терміну перебування на обліку в Єдиній інформаційній базі даних про ВПО за місцем фактичного проживання;
- відсутність ВПО у місцевих цільових програмах серед соціально незахищених категорій [4].

На сьогодні в Україні і світі, в цілому, сформовано нормативно-правову базу із забезпечення захисту соціальних прав ВПО. Однак діючи як на національному,

так й на міжнародному рівні правові гарантії не у всіх випадках виступають посправжньому дієвим інструментом захисту прав ВПО. Очевидною є колізія між законодавчо закріпленими нормами і фактичною неможливістю (небажанням внаслідок відсутності політичної волі) виконання деяких з них на практиці. Зокрема, це стосується Керівних принципів ООН щодо внутрішньо переміщених осіб, в яких наголошено: «Усі органи влади і міжнародні організації зобов'язані за будь-яких обставин виконувати і забезпечувати виконання своїх зобов'язань за міжнародним правом (у тому числі міжнародними договорами у сфері прав людини та міжнародним гуманітарним правом), із тим щоб запобігати ситуаціям, які можуть призвести до переміщення осіб, та уникати їх» [34]. Перед обличчям тих небезпек, які виникають внаслідок експансії росії та постійних обстрілів території України уникнути переміщення людей з зони активних бойових дій або з інших територій, які страждають від атак країни-сусіда, на даному етапі неможливо. Причому така можливість могла б набути реалістичності, якщо б рішення міжнародних організацій щодо країни-агресора були більш директивними і рішучими, мали б превентивний характер, передбачаючи не тільки гуманітарну допомогу і економічні санкції проти агресора, але й військовий тиск на нього та захист постраждалих територій. Дії з недопущення масового переміщення в зв'язку з війною повинні були полягати у її унеможливленні засобами міжнародної дипломатії або ж у пригніченні у військовий спосіб згідно гарантіям безпеки, наданим Україні в рамках Будапештського меморандуму, що не було зроблено на практиці.

5.4. Соціальна адаптація ВПО до умов приймаючих громад: теоретичний зміст

Уточнюючи зміст поняття «соціальна адаптація» зазначимо, що в найбільш узагальненому вигляді його можна розкрити як вид взаємодії окремої особистості чи соціальної групи або спільноти із соціальним середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників [25]. При цьому

«соціальне середовище доцільно розглядати не лише як фон життєдіяльності особистості: це сукупність вимог і обмежень, до яких людина повинна гнучко пристосуватися, щоб уникнути соціальної ексклюзії ... та, водночас, джерело ресурсів, здатних забезпечити повноцінне функціонування та, можливо, й розвиток включених до нього систем нижчого порядку [3, с.98]. Людина почуватиметься у нових умовах тим комфортніше, чим у більшому ступені справджуються її нормативні очікування; можливим і навіть бажаним є їх часткове коригування з врахуванням змінених умов; водночас, потреба у збереженні ядра особистісної самоідентичності, цілісності «Я», а також внутрішні моральні імперативи визначають межі можливих змін.

Успішну соціальну адаптацію можна визначити як зміни, яких зазнає адаптант відповідно до умов соціального середовища, та його вплив на оточуюче середовище задля більш повної реалізації власних потреб і життєвих цілей та, в певному ступеню, інтересів соціальних груп, які цей суб'єкт представляє [3].

Наразі юридичного визначення соціальної адаптації ВПО чи розмежування адаптації від інтеграції не існує ... В дослідженнях Міжнародної організації з міграції (МОМ) зазвичай зазначається, що соціальна адаптація ВПО – це процес адаптації людей, які були змушені покинути своє місце проживання через конфлікти, насильство, природні катастрофи чи за інших подібних причин, до нового соціального та культурного середовища» [24]. Логічні міркування щодо послідовності розгортання відповідних процесів дозволяють припустити, що соціальна адаптація передуює (може передувати) послідуєчій інтеграції ВПО до нового середовища життєдіяльності.

Розглядаючи адаптацію переселенців до нових умов проживання як соціальний процес науковці значну увагу приділяють ресурсам (внутрішнім і зовнішнім) подоланню стресу, викликаному вимушеним переміщенням, та відповідним поведінковим стратегіям, які формують (використовують) ВПО в процесі адаптації до нових умов життєдіяльності.

Основними підходами, запропонованими вітчизняними дослідниками до аналізу адаптації ВПО як соціального процесу, є соціокультурний та ресурсний.

Через призму соціокультурного підходу адаптація внутрішньо переміщених осіб розглядається з точки зору подолання шоку від зміни звичного культурного оточення та необхідності пристосуватися до іншої культури, до співіснування з ідентичними представниками соціуму на новому місці.

Не беручи до уваги ту обставину, що позиція, яка є характерною для соціокультурного підходу, знаходить своє схвалення у вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, громадській думці та політичних дебатах, наукова увага до даного підходу в останній час суттєво знизилася. У дослідженнях вимушеного переселення основну роль починає відігравати саме ресурсний підхід.

Ресурсний підхід передбачає розуміння ресурсів як комплексу засобів, за допомогою котрих люди задовольняють власні потреби, переслідуючи при цьому власну мету. У рамках ресурсного підходу адаптація ВПО розглядається як пристосування до втрат певної (подекуди – значної) частини ресурсів, якими вони володіли до моменту переміщення, з отриманням, натомість, доступу до ресурсів за новим місцем тимчасового або постійного проживання [13]. Ресурси адаптації можна поділити на особисті, матеріальні, культурні, соціальні.

В рамках соціокультурного підходу ключовим змістом адаптації до нових соціальних умов є подолання шоку, насамперед, культурного, від потрапляння в інше соціальне середовище. Для ресурсного підходу адаптація – отримання інформації про те, де і яким чином в нових умовах можливо отримати ресурси, необхідні для подальшої життєдіяльності, та їх конструктивне використання. Відповідно, інтеграція ВПО – процес налагодження ВПО та громадами, що їх приймають, спільного використання ресурсів без суттєвих конфліктів [27].

Базуючись на положеннях ресурсного підходу до розуміння сутності процесу соціальної адаптації сформулюємо визначення цього поняття: *соціальну адаптацію внутрішньо переміщених осіб* доцільно розглядати як багатоетапний процес подолання психологічного дискомфорту та інших можливих ускладнень різного ступеня (фізичних, матеріальних, соціально-комунікаційних, організаційно-правових), викликаних вимушеною зміною звичного соціального оточення та необхідністю пристосуватися до нових умов життя, посилюючи

власні та використовуючи нові ресурси.

Надаючи соціально-психологічну характеристику внутрішньо переміщеним особам, варто також звернутися до висновків, наданих П.Штомпкою, який говорить про «культурну травму» як стрес, обумовлений соціальними змінами. В контексті власного дослідження він відзначає три рівні культурної травми: індивідуальна, колективна, історична. Нижчий рівень зіставний з масштабом індивідуальної біографії особистості. Колективні травми стосуються соціальних груп і спільнот і є результатом соціальних змін. Найбільш складним прийнято вважати саме третій рівень, оскільки йому піддаються великі соціальні спільноти, а самі травматичні зміни можуть мати історичний характер. Зазначені зміни, досягаючи певного порогу, отримують травматичний характер, чинять несприятливий вплив на усю культуру та можуть представляти загрозу у великому масштабі. Як наслідок, дані події стануть культурною травмою не тільки для тих особистостей, які їх зазнають безпосередньо, але й для наступних поколінь.

Характеризуючи психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб Ю. Пилипас відзначає наступні характерні для них стани: відчуття втрати власної суб'єктності і автономності, порушення ідентичності, зниження особистісної самооцінки, відсутність можливості планувати власне майбутнє, відчуття злості, почуття провини, реакція на стрес.

Конкретизуючи компоненти / індикатори бажаного рівня психічного здоров'я людини в умовах війни, фахівці виділяють: 1) здатність справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни; 2) здатність налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни; 3) здатність ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства; 4) здатність реалізувати свої здібності в умовах війни [7, с.11].

5.5. Соціальна адаптація ВПО у фокусі автоетнографії

Для отримання уявлення щодо етапів перебігу соціальної адаптації ВПО до

нових умов життєдіяльності нами було використано якісну дослідницьку методологію, а саме *автоетнографію*. Автоетнографія – це підхід до дослідження, який прагне описати та систематично проаналізувати («графо») особистий досвід («авто»), щоб зрозуміти культурний досвід («етно»). Фактам, збирання яких забезпечує кількісна методологія «бракує глибини без супроводжувальних історій, які б могли проілюструвати та пояснити значення, які ці факти репрезентують; зрештою, історії – це складні ... значущі явища», які вчать нас розуміти інші перспективи» [32]. Крім інших можливостей автоетнографія «дозволяє» і «заохочує» визнавати свій особистий зв'язок із темами, які досліджуються, і позицію захисника власних прав і прав тієї групи людей, яку репрезентую оповідач.

Автоетнографія – це вивчення власного досвіду причетності дослідника до іншої культури. У дослідженнях міграції автоетнографія може висвітлити досвід приєднання до культури, забезпечуючи розуміння з позиції як мігранта, так і дослідника. Як метод, «що відображає численні шари свідомості, поєднуючи особисте з культурним», він пропонує ідеальний спосіб досліджувати складні процеси міграції та адаптації [33, р. 739]. Дослідник не може ані вийти з цього поля, ані підтримувати об'єктивну дистанцію від нього; іншими словами, він не може відкинути свій власний досвід переміщення, щоб провести нейтральне, неупереджене дослідження досвіду міграції інших. Доречно, що автоетнографія є підходом, який визнає та враховує суб'єктивність, емоційність і вплив дослідника на процес і результат дослідження.

Створення авторської етнографії вимагає цілеспрямованого самопостереження та особливої сприйнятливості, але результат може бути вражаючим, адже дозволяє краще розуміти і висвітлити як особистий, так і суспільний досвід. Процес документування часто викликаний періодами глибоких змін або моментами кризи чи усвідомлення, але так само добре може включати повсякденне та буденне. Роздуми та аналіз досвіду створюють унікальне вікно в іншу культуру, а стиль оповіді робить його потенційно доступним для ширшої аудиторії, ніж традиційні дослідницькі рукописи. Автор

/ дослідник спирається на особисті спогади про особливо гострі події, деякі з яких можуть бути записані невдовзі після подій у нотатках або неофіційно в повідомленнях друзям чи родині, а інші відтворені з пам'яті. Завдяки цьому процесу автор / дослідник намагається рефлексивно ставитися до свого статусу інсайдера – спосіб, у який його (її) досвід може бути подібним до досвіду інших мігрантів – і як аутсайдера через різні категорії: національність, мову, освіту, професію тощо. Таким чином «тривожаться постійні дихотомії інсайдера проти аутсайдера, дистанції проти фамільярності, об'єктивного спостерігача проти учасника та особистості проти культури» [37].

Важливою функцією автоетнографії є, крім розуміння життєвого досвіду людей у соціальному контексті, дослідження соціальних умов їх буття, є розкриття владних механізмів, у т.ч. репресивних, поєднання теорії та дії: дослідник не намагається приховати свою agenda, своє бажання «свідчити» [28] і може використовувати свої дослідження, щоб працювати над змінами у сфері, сповненій конфліктів і несправедливості.

Рефлексивний аналіз автоетнографічного дослідження може мати за теоретичну опору конкретну наукову концепцію. Зокрема у контексті проблеми вимушеної міграції ми обрали теорію культурного капіталу П'єра Бурд'є. Він вважає культуру ресурсом, який можна отримати та використати у владних відносинах, що складається з видів знань, схильностей та освітніх кваліфікацій, які високо цінуються в певному соціальному середовищі. Культурний капітал, який цінує суспільство, полегшує доступ до ресурсів та інших типів капіталу, насамперед економічного, символічного та соціального капіталу [30], тоді як нерівний розподіл цієї влади призводить до виключення [38]. Зрештою, «капітал – це спосіб активно створювати відмінності та виражати відмінності; люди, які володіють ним, використовують його, щоб відрізнити себе від невласників і таким чином підняти свій статус і закріпити привілеї, тоді як люди, які не мають доступу до нього, можуть бути виключені та підпорядковані» [29]. Мігранти, чий культурний капітал зазвичай має меншу цінність у суспільстві, часто перебувають у невідгданому становищі і тому накопичують менше символічного

капіталу; іншими словами, вони ризикують займати посади нижчого статусу.

П.Бурдє виділяє три основні типи культурного капіталу: втілений, об'єктивований та інституціоналізований. Втілений капітал складається зі знань і поведінки або «довгострокових схильностей розуму і тіла» [30, р. 243]. Ці культурно шановані шаблони та коди культивуються (у сім'ях чи установах, таких як школи) і не можуть бути передані миттєво. Об'єктивований капітал набуває фізичної форми в матеріальних об'єктах, які представляють втілений капітал, як-от книги чи твори мистецтва; на відміну від втіленого капіталу, ця форма підлягає передачі та часто має грошову вартість [30]. Інституціоналізований капітал – це офіційна сертифікація культурного капіталу, наприклад, академічна кваліфікація чи статус громадянства [29; 30]. У контексті вимушеного внутрішнього переміщення в умовах війни РФ проти України соціальні інститути, в першу чергу органи центральної і місцевої влади, регулюють / обмежують спектр прав і можливостей людей, які змінили своє місце реєстрації, що на додаток до відсутності інших (втрачених) ресурсів (житло, робота, соціальні зв'язки) може суттєво звузити їх шанси на успішну адаптацію до нового місця проживання. Виходячи з цього різні групи переселенців потребують різного рівня підтримки з боку суб'єктів, відповідальних за сприяння їх соціальній адаптації (нормативне або добровільне) через використання наявного в ВПО культурного капіталу.

Аналіз інших теорій, релевантних проблемі соціальної адаптації ВПО і пропонуючих періодизацію цього процесу, вказує на неоднозначність тлумачення ними послідовності та змісту його етапів. Так, Оберг пропонує виділяти такі періоди соціальної адаптації мігранта, як «медовий період», «криза», «відновлення», «власне адаптація» [36].

Водночас, у випадку міграції, викликаною загрозою окупації території постійного проживання людини, полону, фільтрації та депортації, обстрілів, рішення виїхати приймається недобровільно, тому в більшості випадків не може передбачати «медового місяця», будучи відразу спряженим з такими станами, як шок, криза або стрес. Шок мігранта «виникає не тільки ... тому, що середовище

раптом стає непередбаченим та виникає небезпека для життя ... Суть у тому, що ти раптом відчуваєш, що можна жити й без твого звичного знання та розуміння світу, що воно не універсальне. Що люди навколо живуть (і цілком успішно) за своїми законами й уявленнями, не турбуючись про те, як ти їх при цьому сприймаєш та оцінюєш. Що багато років вони жили без твого знання та житимуть без нього. Ти розумієш, що все, що ти знав, у що вірив, тут не має значення та потрібно або переосмислювати весь свій досвід і всі свої знання у світі того загального, єдиного, що є у всіх людських культурах, і, ґрунтуючись на ньому, оволодіти необхідними соціальними навиками життя в цій культурі або замкнутись у собі, страждати від... незрозумілості, від непотрібності, котра супроводжується різким падінням самооцінки» [36].

Враховуючи зазначене, більш релевантним явищу вимушеного переміщення є підхід І. Біленької, яка зазначає, що при входженні до нової культури індивід проходить цикл «стрес – адаптація – особистісне зростання» [1].

Спираючись на попередні уявлення щодо етапів процесу соціальної адаптації вимушених мігрантів та логіку етнографічного методу, ми здійснили спробу виявлення «суб'єктивних координат» цього процесу, тобто особливостей його індивідуального сприйняття адаптантом на різних стадіях переміщення. Даний підхід є можливістю вийти за межі позитивістського бачення, об'єктивізуючого процесу міграції та адаптації, й досягнути, як індивідуальне переживання досвіду вимушеного переміщення впливає на перебіг адаптації до нових умов існування, одночасно конструюючи або, точніше, модифікуючи ці умови.

1. Рішення. Шок усвідомлення, що відбувається щось катастрофічне, неосяжне наявними засобами, позбавляло можливості адекватно виразити це словами: «Це етап, коли дії заміняли нам слова, говорили замість них», «Гучна драма, що спричинила мовчазне зціпеніння, але вже невдовзі – рішення: Ми їдемо». «Ми відносно швидко зібралися – взяли тільки необхідне». «Війна – це вимушеність у всьому; мова війни – це мова наказів. Ще вона дуже проста – «так»

або «ні», «добро» або «зло», майже без відтінків. Водночас вона пронизливо глибока, адже кожне слово може бути останнім». «Десь вглибині души сподівалась, що колись повернемося в свою рідну домівку. І це щемливе почуття надії, хоч і притупилося з часом, але так й не полишило мене остаточно».

2. Втеча в невідоме. «Коли зрозуміла, що все – мене відірвала ця жахлива безапеляційна жорстокість війни від місця, де я жила чи не все життя, відчула себе наче поглиненої простором і часом. Маленька точка в системі координат, яка чітко рухається в нечітко визначеному напрямку». «Цей рух був не тільки шляхом у порятунок; це був конче важливий засіб впевнити себе і близьких: ми контролюємо ситуацію, хоча б на якомусь примітивному рівні – рівні виживання». «Ще ти відчуваєш, що інші також перебувають у цій невизначеності, і так відшукуєш для себе хоч якійсь острівцем сталості у цій стихії війни і масової втечі від неї».

3. Початок нового життя. «Або ти страждаєш від втраченого, або починаєш звикати до нового і бачити в ньому можливості». «Це називають формуванням нової ідентичності: минуле стає примарею, наче перебіг життєвих подій затиснув його у капсулу часу, реальним є тільки сьогодні, майбутнє – теж максимально невизначене. Тому живеш «тут-і-зараз» - горизонт планування звужується». «Травма вимушеного переселення стає точкою відліку – початком нової ери власного життя, життя на новому місці». «Це відкриття нових можливостей, які не помічаєш, доки все добре і передбачуване».

4. Трансформація. «На певному етапі відчуваєш, що вкрай необхідно зосередитися на власному потенціалі, на тому, що ти можеш робити, що вмієш, знайти в собі сили, щоб рухатися далі». «Мої почуття вразливості і провини поступово трансформувалися у щось конструктивне». «Навколо були люди, які підтримували, мої близькі. Це давало надію, а згодом і впевненість, що я все роблю правильно. Принаймні те, що залежить від мене». «Можливо саме тоді відчула, що почала потроху «вростати» в цю нову дійсність – матеріально, психологічно; вже почувала себе частиною цієї громади, яка прихистила чи, принаймні, не чинила опір моєму приєднанню». «Є й ті, хто залишився там...

Вони – частина іншого світу, іншої культури, хоча ще порівняно нещодавно відчувала себе з ними єдиним цілим. Може, що тільки суб'єктивно відчувала, і цього не було насправді ...». «Мабуть там, де залишився мій дім, сьогодні проходить водорозділ між *нами* і *ними*. Його провела війна. І люди, які приймали і сьогодні приймають рішення щодо того, де їм бути». «Я б змогла поїхати додому тільки після звільнення Луганська нашими військами, після війни... Можливо, просто поїхати, вирішити якісь юридичні питання, щоб знов повернутися сюди, де мій новий дім (в широкому сенсі, не в сенсі конкретної адреси).

5. Прийняття: Я там, де мій дім. «Минає час і ти вже не порівнюєш все без виключення з «минулим» життям. Ти відчуваєш, що не зобов'язаний погоджуватися з чимось або розуміти певні смисли, а просто приймаєш ці розбіжності як воно є. Мабуть це і є кінцевою метою адаптації (у її суб'єктивному вимірі)». «Коли втікали від війни і переїхали до Дніпра, думали, що на якійсь час. А виявилось, що назавжди. Зараз відчуваю, що саме тут мій дім. Тут похована мати. Тут працюю, навчаюсь, навчаються і працюють діти і онуки». «Травму вимушеного переселення бередить війна: боїшся знов втратити те, чого набув, пройшовши значні випробування». «Розумієш, що це може торкнутися кожного. Ніхто не захищений достатньо. Але при цьому основний ресурс – завжди всередині: він дозволяє вирішувати, як саме вчиняти та як себе сприймати – як жертву великого переміщення чи як людину, яка змогла. Всупереч всьому. Змогла не зрадити собі; залишитися собою, ставши іншою».

Досвід вимушеного переміщення – це однозначно про новий аспект ідентичності, точніше нові її грані. Це завжди зміна культурного контексту, «вимушений культурний туризм», навіть якщо це де юре – в межах однієї країни. Це про цінності громади, мікрогруп, до яких інтегрується мігрант. Територіальне – це завжди культурне також (якщо територія освоєна людьми), бо має свої історичні корені, свою конкретну, зіткану з багатьох життів і звершень подієвість. «Травма війни і вимушеного переміщення дозволяє встати вище за власний біль, зміцнішати. Адже війна – це не тільки страждання, це ще й

причетність – до долі України і її народу, до руху за справедливість і незалежність, до цивілізаційного вибору, який нарешті відбувається».

Автоетнографічне дослідження вимушеного внутрішнього переміщення як сукупності етапів адаптації до нових соціокультурних умов існування дозволило, таким чином, розглянути цей феномен як продукт суб'єктивного усвідомлення і емоційної переробки адаптантом цього досвіду. Перевагою даного підходу є позиція безпосередньої зануреності дослідника у події, сенс яких експлікується, і, відповідно глибше емоційне забарвлення отримуваної картини досліджуваного феномену, максимальна релевантність понятійного апарату дослідження змісту того подієвого контенту, що підлягав категоризації, осмисленню і інтерпретації.

5.6. Сприяння соціальній адаптації ВПО

Успішна соціальна адаптація ВПО до нового середовища життєдіяльності досягається за певних сприятливих умов, які забезпечуються шляхом використання комплексного механізму полегшення цього процесу. Спираючись на положення нормативно-правових документів, державних цільових програм та узагальнення досвіду сприяння соціальній адаптації ВПО до життя в приймаючих громадах виділимо *ключові інструменти цієї діяльності*:

1. Забезпечення житлом, доступ до гуманітарної допомоги, соціальних, медичних і освітніх послуг, консультування з юридичних питань. Згідно з Законом України «Про соціальні послуги» під соціальною послугою варто розуміти дії, що спрямовані на профілактику складних життєвих обставин чи на подолання вказаних обставин, мінімізацію негативних наслідків даних обставин на сім'ї, що мають в них потребу [18]. Законодавчо визначено загальний перелік соціальних послуг, що можуть надаватися екстрено: це консультування, надання тимчасового притулку, організація догляду, організація підтриманого проживання, допомога в короткотерміновому проживанні, надання натуральної допомоги, організація транспортних послуг. Водночас, на період дії воєнного стану у разі необхідності будь-яка базова соціальна послуга може бути надана

екстрено (кризово).

У Стратегії державної політики з внутрішнього переміщення до 2025 року також передбачено розширення функціоналу Єдиної інформаційної системи соціальної сфери з метою запровадження можливості внесення інформації про потреби внутрішньо переміщених осіб через Єдиний державний вебпортал електронних послуг; розроблення регіональних програм розселення внутрішньо переміщених осіб, які проживають в місцях компактного поселення, з урахуванням потреб регіонів у людських ресурсах, а також особливостей потреб окремих категорій осіб (осіб з інвалідністю, багатодітних сімей, літніх людей, представників національних меншин тощо) та принципу єдності родин; формування фондів житла для тимчасового проживання ВПО з метою забезпечення середньострокових потреб у кожній територіальній громаді та ціла низка інших заходів зі сприяння соціальній адаптації ВПО [20].

Вагоме значення для вирішення соціальних проблем даної категорії осіб має надання їм правової допомоги – від юридичних консультацій з майнових питань, питань пенсійного і соціального забезпечення, компенсацій завданої майнової (матеріальної) та моральної шкоди до вдосконалення нормативно-правового регулювання питань соціальної адаптації.

Важливим аспектом соціальної підтримки ВПО за новим місцем проживання є надання їм матеріальної допомоги з метою забезпечення нормального рівня життя та недопущення злиденності, сприяння створенню робочих місць, працевлаштуванню та самозайнятості, забезпечення доступності освітніх послуг, сприяння будівництву постійного, тимчасового та соціального житла, підтримки статутної діяльності громадських об'єднань переселених громадян. Як показують результати опитувань, майже три чверті ВПО проживають у приймаючих громадах саме в орендованому житлі, що, безумовно, позначається на їх сімейному бюджеті та спроможності повноцінно задовольняти життєво важливі потреби [4]. В сучасних умовах дуже важливим є «недопущення посилення соціального розшарування ВПО як результату нездатності адаптуватися до нового ментального середовища, маргіналізації,

зневіри у власних силах, суспільної дезадаптації цієї категорії на основі соціального залучення, сприяння економічній та соціальній активності» [13, с.333].

У аспекті медичного забезпечення важливим є збереження гарантій державного медичного обслуговування, надання необхідних медичних послуг, створення умов для збереження здоров'я переселених громадян у нових умовах життєдіяльності. Результати опитувань ВПО свідчать про, в цілому, належний доступ до медичних послуг на новому місці проживання; водночас майже кожен п'ятий (18,1%) оцінив їх доступність як незадовільну або дуже незадовільну [4].

2. Психологічна підтримка внутрішньо переміщених осіб.

Для значної кількості внутрішньо переміщених осіб в умовах повномасштабної війни характерним є посттравматичний стресовий розлад – це психічний розлад, що виникає на основі пережитих подій, що мали інтенсивний негативний вплив на людину: насильство або загроза життю. До основних симптомів ПТСР варто віднести спогади про пережиті події, нічні кошмари, реакція на тригери, гостре відчуття відокремленості від інших членів суспільства – усі симптоми спричиняють значний вплив на нормальне функціонування особистості.

Під час опитувань майже половина ВПО (44,9%) вказує на наявність в них потреби у психологічній допомозі; ще 16% заявили, що раніше її потребували [4].

В контексті зазначеного, важливу роль відіграє психологічне консультування, яке здатне:

- допомогти ВПО віднайти способи подолання стресу, що притаманний їм через втрату дому, рідних та близьких;
- допомогти віднайти психологічні засоби адаптуватися до нового середовища та культури; адаптація до нового середовища являється надважливим і водночас важким завданням, особливо за умови втрати власного дому та рідних людей;
- віднайти способи подолання негативних емоцій та почуттів, тривоги та

депресії, адже вимушене переміщення може формувати в особи різний спектр емоцій та почуттів і саме психолог здатен допомогти ВПО віднайти способи впоратися з негативними емоціями та почуттями, побудувати нове життя.

Психологічні підтримка ВПО повинна базуватися на наступних пріоритетах:

- спрямованість на врахування групи ризику, до якої належить отримувач допомоги (неповнолітні особи, люди похилого віку, діти, які залишилися без супроводу тощо);
- надання вже у приймальних центрах чіткої інформації про право отримання психологічної допомоги для ВПО, шляхи та засоби її отримання;
- налагодження якісної комунікації;
- активна участь органів соціального захисту у вирішенні питань, пов'язаних із забезпеченням послуг психологічного здоров'я.

Надання психологічної допомоги ВПО передбачає ненав'язливу підтримку розмовою про почуття людини відносно пережитого; оцінку потреб ВПО у соціальній та психологічній допомозі; задоволення базових потреб ВПО в їжі, інформації, одязі, житлі, тощо; використання чітких запитань та умінь активного слухача [22].

До основних напрямків діяльності психологічної служби з ВПО у напрямку сприяння їх соціальній адаптації до нових умов відносять:

- соціально-психологічну допомогу ВПО з налагодження соціальних зв'язків;
- сприяння у психологічній допомозі учням шкіл, студентам закладів вищої та фахової передвищої освіти щодо повноцінної адаптації до умов освітнього процесу та формування належних побутових умов для організації життєдіяльності та налагодження соціальних зв'язків в освітньому закладі;
- забезпечення індивідуального психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб, організація на їхню користь необхідної консультативної, корекційної та реабілітаційної допомоги в залежності від пережитих подій; запобігання виникненню повторної травматизації, за потреби – направлення

потерпілих до інших спеціалістів;

- формування сприятливого соціально-психологічного клімату в приймаючому закладі; створення умов для організації психосоціальної підтримки на новому робочому місці для внутрішньо переміщених осіб;

- організація для спеціалістів, які беруть безпосередню участь в роботі з постраждалими, психологічної супервізії та методологічної підтримки (консультування, методичні розробки, буклети та навчальні матеріали).

3. Професійна підготовка та перекваліфікація внутрішньо переміщених осіб, сприяння їх підприємницьким ініціативам.

В умовах сьогодення внутрішньо переміщеним особам надається широкий спектр послуг з урахуванням можливостей та розвитку професійного досвіду через індивідуальне планування працевлаштування; пошук підходящої роботи та максимальне сприяння у подальшому працевлаштуванні; професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації, а також підтримка у започаткуванні власного бізнесу (інформаційна і юридична підтримка, дієві фінансово-кредитні механізми). Доцільним є пошук можливостей «підтвердження результатів неформального професійного навчання та заявленої ВПО кваліфікації у разі відсутності належних документів, залучення до програми ваучерів [13, с.333].

Наразі в Україні впроваджується ціла низка державних програм та міжсекторальних ініціатив у напрямку сприяння трудової зайнятості ВПО як ключового чинника покращення (стабілізації) їх матеріального становища. Зазначена діяльність є вкрай важливою в світлі того, що понад половина ВПО, за результатами опитувань, зіштовхується з проблемами при працевлаштуванні.

4. Соціокультурна інтеграція у приймаючі громади.

Стратегією державної політики з внутрішнього переміщення до 2025 року передбачено залучення ВПО до культурного життя територіальних громад та отримання культурних послуг шляхом організації та здійснення заходів з культурної інтеграції та адаптації ВПО в приймаючих територіальних громадах; сприяння у здійсненні заходів з підвищення рівня згуртованості, стійкості

громад та подолання конфліктів [20]. Для інтеграції «важливо не створення окремих подій, орієнтованих саме на ВПО, а запрошення до спільних подій громади на рівні з місцевими жителями, демонструючи, що вони вже вважаються частиною громади» [14].

Як показують результати опитувань, 19,5% ВПО мають обмежений доступ до послуг культурного та спортивного спрямування у приймаючих громадах, ще 15,3% взагалі його не мають. 44,5% ВПО залучені, за їх оцінками, у заходи громадського характеру та волонтерство, при цьому кожен третій (31,9%) з тих, хто не брав в них участі, має потенціал такого залучення [4]. Ефективність заходів і програм сприяння адаптації ВПО та їх інтеграції у територіальні громади також суттєво залежить від належного обліку приїжджих, моніторингу їхніх потреб та можливостей, активному залученні людей до створення таких програм.

Подальшу розробку та масштабування практик сприяння адаптації та інтеграції ВПО у приймаючі громади доцільно базувати на такий логіці, яка враховує ієрархію людських потреб: «житло – робота/освіта – комунікативні/культурні потреби – самореалізація». Важливим є планування заходів для дітей з врахуванням їх соціальних запитів і психологічних особливостей. Сприяння соціальній адаптації дітей з числа ВПО не повинно обмежуватися їх участю у благодійних акціях на кшталт культурно-масових заходів і роздачі подарунків; це більш системна діяльність, спряжена з вирішенням проблем соціалізації, задоволенням потреб у психологічній підтримці, комунікації, освіті та самореалізації.

Висновки

Соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб до нових умов життєдіяльності є складним та багатовимірним процесом, критично важливим для забезпечення їхнього благополуччя і повноцінної інтеграції в нове середовище.

Сучасні наукові дослідження вимушеного переселення спираються на різні методологічні підходи, серед яких особливе місце займає ресурсний. Він дозволяє ідентифікувати та, за необхідності, модифікувати засоби і посилити ресурси, які використовує адаптант у контексті нового середовища у процесі задоволення своїх вітальних, соціальних та духовних потреб. Завдяки належним інструментам процес соціальної адаптації може стати менш травматичним і більш безбар'єрним для ВПО, забезпечуючи їхнє соціальне та психоемоційне благополуччя, відчуття відносної безпеки та приналежності в новому життєвому контексті.

Для сприяння ефективній соціальній адаптації вимушених переселенців важливо розуміти логіку цього процесу – рушійні сили, етапи та закономірності його перебігу. Саме це дозволить визначити ті інструменти, які доцільно застосовувати у соціальній та психологічній роботі з ВПО на різних етапах їх адаптації до нових умов.

Проведене нами емпіричне дослідження з використанням методу автоетнографії дозволило конкретизувати етапи соціальної адаптації у випадку вимушеного переселення, сфокусувавшись на суб'єктивному досвіді переживання цього процесу адаптантом-дослідником. Це дозволило: глибше осягнути індивідуально-психологічний зріз адаптації та, відштовхуючись від цього, прояснити ключові етапи цього процесу. На відміну від теорій, переважно сконцентрованих на добровільній міграції – її чинниках та особливостях – ми акцентували специфіку досвіду вимушеного переміщення, викликаного загрозою окупації території постійного проживання людини, полону, фільтрації та обстрілів. В таких умовах рішення виїхати (як точка відліку процесу адаптації, початок її першого етапу) приймається під тиском непереборних обставин і відразу спряжене із серйозним психоемоційним потрясінням. Успішність адаптації на подальших її етапах (після прийняття рішення про переїзд) суттєво варіює залежно від власних психоемоційних ресурсів і наданої людини / сім'ї соціальної і психологічної підтримки. Другий етап ми умовно позначили так: «втеча в невідоме [як шлях до безпеки і порятунку]». Третій етап – початок

нового життя, коли у нових обставинах адаптант бачить не тільки втрати, але й можливості, і другі суб'єктивно сприймаються як вагоміші. Завдяки досягненням цього етапу стає можливою подальша трансформація (четвертий етап) та прийняття (п'ятий етапі адаптації). Також було підкреслено, що в умовах війни, яка триває, правильність і остаточність прийнятих адаптантом рішень можуть підлягати періодичній внутрішній ревізії. Водночас новосформовані аспекти ідентичності і самосприйняття та ресурси соціального середовища виступають тією основою, яка дозволяє приймати нову життєву ситуацію як наділену смыслом і в цілому сприятливу для подальшого особистісного зростання.

З врахуванням зазначеного діяльність зі сприяння соціальній адаптації ВПО важливо будувати на ієрархії людських потреб: «житло – робота/освіта – комунікативні/культурні потреби – самореалізація». Одним з ключових аспектів і, водночас, інструментів сприяння соціальній адаптації ВПО у приймаючих громадах є включення їх до процесу прийняття рішень на місцевому рівні. Заходи з соціальної підтримки дітей з числа ВПО повинні враховувати важливість одночасного розв'язання завдань соціалізації, задоволення потреб у психологічній підтримці, комунікації, освіті та самореалізації.